

УДК 343.1

Лоскутов Т.О., к.ю.н., доцент кафедри кримінального процесу Донецького юридичного інституту МВС України

Щодо забезпечення прав підозрюваного

У статті аналізується стан забезпечення прав підозрюваного, досліджуються причини такого стану та пропонуються зміни до кримінального процесуального законодавства щодо покращення стану забезпечення прав підозрюваного.

Ключові слова: права, обов'язки, відповідальність, процесуальні функції, судовий контроль.

В статье анализируется состояние обеспечения прав подозреваемого, исследуются причины такого состояния и предлагаются изменения в уголовное процессуальное законодательство относительно улучшения состояния обеспечения прав подозреваемого.

Ключевые слова: права, обязанности, ответственность, процессуальные функции, судебный контроль.

In article the condition of ensuring the rights of the suspect is analyzed, the reasons of such condition are investigated and changes in the criminal procedural legislation concerning improvement of a condition of ensuring the rights of the suspect are offered.

Key words: rights, duties, responsibility, procedural functions, judicial control.

Актуальність теми дослідження. Права людини — одне із найбільш уживаних словосполучень у сучасному правознавстві, навколо якого і в наш час відбуваються гострі дискусії серед учених. Держава не може не визнавати прав людини на життя, гідність, недоторканність тощо. Поряд із цим держава, спираючись на закон, зобов'язана виконувати функцію їх захисту і забезпечення [1, с. 588-589].

Закріпивши у ст. 8 Конституції України принцип верховенства права, наша держава взяла курс на розвиток правової державності, що передбачає, передусім, виконання посадовими (службовими) особами державних органів обов'язку щодо забезпечення прав і свобод людини в усіх сферах суспільного життя.

Однією з таких є кримінальна процесуальна сфера, що характеризується двоюкою природою щодо забезпечення прав і свобод людини. З одного боку кримінальне судочинство спрямоване на реалізацію порушених (передбачуване порушених) прав людини, що охороняються кримінальним законом, з іншого — на здійснення прав людини, котрі регулюються кримінальним процесуальним законодавством.

Попри на те, що зазначені права є предметом правового регулювання українського кримінального та кримінального процесуального законодавства, вони не завжди забезпечуються під час здійснення кримінального провадження. Більшою мірою це стосується сторони захисту на етапі досудового провадження, де участь слідчого судді обмежена контролем найважливіших прав, свобод та інтересів. Між тим, значна їх частина не включена до предмету судового контролю. Але ж і вони у кримінальному процесі, результатом якого може бути обвинувальний вирок і тяжке покарання, є не менш важливими для підозрюваного у перебігу досудового розслідування.

Саме цим обумовлюється **актуальність** теми, що поставлена у заголовок даної статті.

Аналіз останніх досліджень. У теорії кримінального процесу питання щодо забезпечення прав людини досліджували такі вчені, як О. А. Банчук, Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький, О. В. Капліна, О. П. Кучинська, І. Ф. Літвінова, Л. М. Лобойко, В. Т. Нор, У. М. Парпан, В. О. Попелюшко, М. А. Погорецький, О. Г. Шило та інші.

Однак, їх дослідження переважно були здійснені через призму норм КПК 1960 р. Після набуття чинності КПК 2012 р. предметом дослідження процесуалістів майже не були проблеми забезпечення прав людини у кримінальному провадженні, зокрема такого його учасника як підозрюваний.

Метою дослідження є новий науковий результат у вигляді визначення стану забезпечення прав підозрюваного, причин такого стану та пропозицій щодо його покращення. Для досягнення вказаної мети необхідно виконати наступні завдання: 1) проаналізувати стан забезпечення прав підозрюваного; 2) визначити причини наявного стану забезпечення прав підозрюваного; 3) запропонувати зміни до законодавства щодо покращення стану забезпечення прав підозрюваного.

Викладення основного матеріалу дослідження. Проаналізуємо стан нормативного забезпечення прав підозрюваного.

Відповідно до ст. 42 КПК підозрюваний має такі права: 1) знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють; 2) бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення; 3) на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту - мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених КПК та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату; 4) не говорити нічого з приводу підозри проти нього або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; давати пояснення, показання з приводу підозри чи в будь-який момент відмовитися їх давати; 5) вимагати перевірки обґрунтованості затримання; 6) у разі затримання - на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування; 7) збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; 8) брати участь у проведенні процесуальних дій; 9) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; 10) застосовувати з додержанням вимог КПК технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь; 11) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; 12) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому статтею 221 КПК, та вимагати відкриття матеріалів згідно зі статтею 290 КПК; 13) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; 14) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави.

Щоб зазначені процесуальні права могли реалізуватися підозрюваним, вони мають бути підкріплені відповідними процесуальними обов'язками інших учасників (суб'єктів) кримінального процесу. Останніми є слідчий та прокурор, на котрих нормами КПК покладено відповідні процесуальні обов'язки¹: 1) негайно повідомити затриманому

¹ Порядковий номер за яким зазначається процесуальний обов'язок слідчого, прокурора відповідає кожному порядковому номеру вищезазначеного процесуального права підозрюваного.

зрозумілою для нього мовою у вчиненні якого злочину він підозрюється (ч. 4 ст. 208); 2) роз'яснити підозрюваному його права (ч. 2 ст. 20); у разі затримання роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри, негайно повідомити інших осіб про затримання і місце перебування, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права (ч. 4 ст. 208); після повідомлення про права детально роз'яснити кожне із зазначених прав (ч. 3 ст. 276); перед проведенням слідчої (розшукової) дії підозрюваному, який бере у ній участь, роз'яснюються його права (ч. 3 ст. 223); 3) забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника (ч. 2 ст. 20); у відповідних випадках вносити постанову, якою доручати відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначені у постанові час і місце для участі у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 49); негайно повідомити про факт затримання особи орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги (ч. 4 ст. 213); негайно повідомити відповідний орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги про неприбуття в установлені законодавством строк захисника, призначеного органом (установою), уповноваженим законом на надання безоплатної правової допомоги (ч. 4 ст. 213); 4) зупинити допит підозрюваного одразу після відмови підозрюваного відповідати на запитання, давати показання (ч. 4 ст. 224); 5) провести перевірку для вирішення питання про відповідальність винуватих осіб у разі наявності підстав для обґрунтованої підозри, що доставлення затриманої особи тривало довше, ніж це необхідно (ч. 3 ст. 210); 6) надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи (ч. 1 ст. 213); у разі затримання неповнолітньої особи негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування (ч. 2 ст. 213); 7) провести слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування у разі отримання під час проведення відповідної слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 5 ст. 223); 8) вживати належних заходів для забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії підозрюваного, права та законні інтереси якого можуть бути обмежені або порушені (ч. 3 ст. 223); 9) зазначити зауваження і доповнення підозрюваного у протоколі перед підписами (ч. 5 ст. 104); 10) застосовувати технічні засоби фіксування процесуальної дії за клопотанням підозрюваного, який бере участь у такій процесуальній дії (ч. 1 ст. 107); 11) розглянути клопотання сторони захисту (підозрюваного) в строк не більше трьох днів з моменту подання і задовольнити їх за наявності відповідних підстав (ч. 1 ст. 220); 12) за клопотанням підозрюваного надати йому матеріали досудового розслідування для ознайомлення, за виключенням матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню (ч. 1 ст. 221); повідомити підозрюваному про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування, у тому числі до будь-яких доказів, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання (ч. 1 ст. 290) та надати доступ

до вказаних матеріалів досудового розслідування (ч. 2 ст. 290); 13) надати підозрюваному не пізніше ніж за три години до початку розгляду питання про застосування запобіжного заходу копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу (ч. 2 ст. 184); вручити повістку про виклик або повідомити підозрюваного іншим шляхом не пізніше ніж за три дні до дня, коли він зобов'язаний прибути за викликом (ч. 8 ст. 135); 14) забезпечити підозрюваному, який не володіє чи недостатньо володіє державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, рідною або іншою мовою, якою він володіє та користуватися у разі необхідності послугами перекладача (ч. 3 ст. 29).

Системний аналіз вищезазначених процесуальних прав підозрюваного та процесуальних обов'язав слідчого, прокурора свідчить, що нормативний стан забезпечення прав сторони захисту (підозрюваного) є належним. Оскільки кожному процесуальному праву підозрюваного відповідає певний процесуальний обов'язок слідчого, прокурора.

Разом з тим, практика досудового кримінального процесу свідчить, що велика кількість процесуальних прав підозрюваного не забезпечується через невиконання (не належне виконання) процесуальних обов'язків з боку слідчого, прокурора.

86% опитаних адвокатів, які здійснюють захист у кримінальних провадженнях, зазначили, що під час досудового розслідування слідчий, прокурор досить часто не виконують належним чином процесуальні обов'язки щодо забезпечення реалізації прав сторони захисту, зокрема підозрюваного.

Співвідношення нормативного та реального стану забезпечення прав підозрюваного свідчить про справедливість висловлення О. Ф. Скакун, яка вказує, що в Україні утворився певний розрив між теорією і практикою прав людини: формально визначені, законодавчо закріплені, вони реально не завжди одержують втілення в життя, оскільки ними нерідко неможливо скористатися [2, с. 223].

Однією з причин такого реального негативного стану забезпечення прав підозрюваного є відсутність норм, що регламентують настання значимої матеріальної юридичної відповідальності за невиконання (неналежне виконання) слідчим, прокурором процесуальних обов'язків під час кримінального провадження. Оскільки за невиконання процесуальних обов'язків за відсутності істотної шкоди (обов'язковий наслідок при кваліфікації за ст.ст. 364, 367 КК), або ознаки «грубого» порушення (обов'язкова характеристика діяння за ст. 374 КК) для слідчого, прокурора може наставати лише дисциплінарна відповідальність.

Застосування до слідчого, прокурора дисциплінарної відповідальності за кримінальне процесуальне правопорушення завжди є сумнівним, оскільки кримінальна процесуальна діяльність, наприклад, в органах внутрішніх справ, прямо не пов'язана з службовою дисципліною, обов'язками співробітників органів внутрішніх справ України стосовно дотримання такої дисципліни. Дисциплінарна відповідальність для слідчого, прокурора має наставати за дисциплінарні порушення під час проходження служби у відповідних органах. Саме тому у Дисциплінарному статуті органів внутрішніх справ України, що затверджений Законом України від 22 лютого 2006 року «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» (ст. 5) та Дисциплінарному статуті прокуратури України, що затверджений Постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 року «Про затвердження Дисциплінарного статуту прокуратури України» (ст. 8) як підставу застосування дисциплінарної відповідальності передбачено вчинення дисциплінарного

проступку, яким не є кримінальне процесуальне правопорушення.

За неналежне виконання слідчим, прокурором процесуальних обов'язків для них може наставати кримінальна процесуальна відповідальність. Остання може бути у вигляді заміни суб'єкта здійснення досудового розслідування — відсторонення слідчого та призначення іншого слідчого для проведення досудового розслідування (п. 2 ч. 2 ст. 39 КПК), безпосереднє здійснення досудового розслідування керівником органу досудового розслідування (п. 6 ч. 2 ст. 39 КПК), або заміни суб'єкта здійснення нагляду у формі процесуального керівництва — покладення керівником органу прокуратури повноважень прокурора на іншого прокурора (ч. 3 ст. 37 КПК).

Кримінальна процесуальна відповідальність не може погіршити індивідуально-правове становище суб'єкта, який вчинив кримінальне процесуальне правопорушення — не виконав процесуальні обов'язки. Кримінальний процесуальний правопорушник особисто не несе ніяких страждань. Це добре розуміють слідчі, прокурори (юристи за фахом), на котрих покладені процесуальні обов'язки щодо забезпечення реалізації прав сторони захисту, зокрема підозрюваного.

Окрім того, рішення про застосування вищевказаної кримінальної процесуальної відповідальності уповноважені приймати керівник органу досудового розслідування, керівник органу прокуратури. Останні є представниками сторони обвинувачення, а тому незацікавлені у забезпеченні прав сторони захисту (підозрюваного).

Відсутність реальної та значимої юридичної відповідальності слідчого, прокурора за невиконання процесуальних обов'язків не сприятиме забезпеченню реалізації прав підозрюваного під час кримінального провадження².

А. Нягу слушно зазначає, що говорячи про гарантії прав особи, мова повинна йти про ті фактори, умови і засоби, котрі роблять ці права і свободи діючими, тобто забезпечують реальність їх існування [3, с. 28-29].

Важко вести мову про такі фактори, умови і засоби у разі унормування процесуальних обов'язків слідчого, прокурора щодо безпосереднього забезпечення прав підозрюваного³. Бо зазначені суб'єкти, виконуючи діаметрально протилежні кримінальні процесуальні функції, змагаються між собою на досудовому провадженні. Якщо діяльність слідчого, прокурора як представників сторони обвинувачення спрямована на здобуття фактичних даних обвинувального характеру, то діяльність підозрюваного (захисника) як представника сторони захисту — на здобуття фактичних даних виправдувального характеру. Тому, під час здійснення обвинувачення слідчому, прокурору «невигідно» забезпечувати реалізацію прав підозрюваного. Підтвердженням цьому є проведений О. А. Банчуком аналіз результатів застосування норм КПК, де зазначається, що проблеми сторони захисту (підозрюваних, обвинувачених) пов'язані, насамперед, зі зловживаннями з боку представників обвинувачення, в тому числі невиконанням чітких вимог закону (вид. — Т.Л.) [4]. Вказаний результат застосування положень КПК є закономірним з огляду на протилежність напрямків процесуальної діяльності слідчого, прокурора та підозрюваного.

Таким чином, можна констатувати відсутність реальних гарантій реалізації («не-

² У більшій мірі цей висновок стосується відповідальності прокурора, оскільки він виконує функцію нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням (ч. 2 ст. 36 КПК).

³ Також складно зазначати про ці фактори, умови і засоби у випадку правової регламентації процесуальних обов'язків підозрюваного щодо безпосереднього виконання процесуальних рішень слідчого, прокурора.

здатність») прав підозрюваного у разі їх забезпечення слідчим, прокурором.

У змагальному кримінальному процесі, де слідчий, прокурор та підозрюваний виконують протилежні функції, реальною гарантією реалізації прав підозрюваного може бути лише незалежний і неупереджений суд. Останній як арбітр у змаганні сторін обвинувачення та захисту, з одного боку має забезпечувати реалізацію повноважень слідчого, прокурора, а з іншого – здійснення прав підозрюваного.

У цьому контексті ми не можемо не погодитись з О. Б. Мізуліною у тому, що реальну відповідність юридичному обов'язку праву для окремої людини може забезпечити лише суд [5, с. 170].

Аналіз норм КПК у частині регламентації досудового провадження свідчить про те, що суд на досудовому розслідуванні представлений у вигляді такого суб'єкта як слідчий суддя. Функцією останнього є судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні (п. 18 ч. 1 ст. 3).

Судовий контроль можна поділити на попередній та послідуочий. Різниця між ними полягає у часі здійснення судового контролю. Якщо попередній контроль здійснюється перед обмеженням прав, свобод і інтересів особи (застосування заходів забезпечення, отримання дозволу на проведення окремих слідчих (розшукових) дій), то послідуочий контроль – після обмеження (припущення про обмеження) прав, свобод і інтересів (оскарження рішень, дій та бездіяльності).

Для досягнення цілей цієї статті слід звернути увагу на послідуочий контроль з боку слідчого судді. Бо у разі невиконання слідчим, прокурором процесуальних обов'язків щодо забезпечення вищезазначених прав підозрюваного, останній може звернутися лише до слідчого судді для оскарження відповідної бездіяльності слідчого прокурора (п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК).

Таке правове регулювання судового контролю за забезпеченням прав підозрюваного з боку слідчого, прокурора є неефективним, бо втрачається багато часу на оскарження. Згідно з ч. 2 ст. 306 КПК скарга на бездіяльність слідчого, прокурора під час досудового розслідування може розглядатися слідчим суддею аж до сімдесяти двох годин! За вказаний час слідчий, прокурор зможуть здійснити велику кількість процесуальних дій, спрямованих на викриття підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення.

У разі ж задоволення слідчим суддею скарги підозрюваного щодо бездіяльності слідчого, прокурора у частині незабезпечення реалізації його прав для слідчого, прокурора не може наставати юридичної відповідальності, окрім кримінальної процесуальної. Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 307 КПК слідчий суддя може винести ухвалу, якою зобов'яже слідчого, прокурора вчинити певну дію щодо забезпечення реалізації права підозрюваного.

Отже, використання послідуочого судового контролю є неефективним щодо забезпечення слідчим, прокурором реалізації прав підозрюваним.

Правове регулювання безпосередніх відносин сторони обвинувачення (слідчий, прокурор) та сторони захисту (підозрюваний) на етапі досудового провадження не сприяє реалізації прав сторони захисту. Відсутність попереднього судового контролю також уможливило невиконання слідчим, прокурором процесуальних обов'язків щодо забезпечення прав підозрюваного.

Запровадження попереднього судового контролю щодо забезпечення слідчим, прокурором усіх прав підозрюваного передбачає унормування участі слідчого судді

під час реалізації відносин між стороною обвинувачення і стороною захисту у перебігу досудового провадження. За такого підходу слідчий суддя буде постійним учасником досудового провадження, який здійснюватиме контроль за забезпеченням прав, свобод та інтересів.

Таким чином, необхідно максимально відмовитися від юридичного регулювання безпосередніх відносин сторони обвинувачення і сторони захисту під час досудового провадження. Відносини між слідчим, прокурором та підозрюваним мають реалізовуватися через слідчого суддю, котрий, здійснюючи попередній контроль, виступатиме гарантом забезпечення прав, свобод та інтересів.

У результаті проведеного у цій статті дослідження можна зробити такі **висновки**:

1. Аналіз норм КПК у частині регламентації процесуальних прав підозрюваного та відповідних процесуальних обов'язків слідчого, прокурора свідчить, що нормативний стан забезпечення прав підозрюваного є належним. Кожному процесуальному праву підозрюваного відповідає певний процесуальний обов'язок слідчого, прокурора.

2. Практика досудового провадження свідчить, що реальний стан забезпечення слідчим, прокурором прав підозрюваного є неналежним. Причинами цього є: 1) виконання слідчим, прокурором та підозрюваним різних функцій у кримінальному процесі; 2) відсутність значимої та реальної юридичної відповідальності слідчого, прокурора (переважно останнього) за невиконання процесуальних обов'язків; 3) неефективність послідуєчого судового контролю щодо забезпечення слідчим, прокурором реалізації прав підозрюваного.

3. Покращенню реального стану забезпечення слідчим, прокурором прав підозрюваного буде сприяти унормування попереднього судового контролю за таким забезпеченням.

Напрямами подальших наукових розвідок можуть бути наступні: 1) дослідження зарубіжного досвіду щодо забезпечення прав підозрюваного на досудовому етапі кримінального провадження; 2) аналіз стану забезпечення прав інших учасників досудового провадження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Парпан У. М. Роль кримінально-процесуального законодавства у захисті прав людини / У. М. Парпан // Митна справа. – 2011. – №5(77). – Ч.2. – С. 588-592.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник / О. Ф. Скакун. – Харків: Еспада, 2009. – 752 с.
3. Нягу А. Гарантии прав человека: сущность, значение и классификация / А. Нягу // Закон и жизнь. – 2012. – №8(248). – С. 28-33.
4. Банчук О. А. Що німцю добре, то українцю... смерть? [Електронний ресурс] / О. А. Банчук // Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/scho-nimcyu-dobre-to-ukrayincu-smert-_html.
5. Мизулина Е. Б. Уголовный процесс: концепция самоограничения государства: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 – уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; 12.00.11 – судоустройство, прокурорский надзор и адвокатура / Мизулина Елена Борисовна. – Ярославль: Ярославский ордена трудового красного знамени государственный педагогический институт им. К.Д. Ушинского, 1991. – 269 с.

